

ARIANA ŠTULHOFER

Sveučilište u Zagrebu
Arhitektonski fakultet
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26

Izvorni znanstveni članak
UDK 725.826:796 (497.5 Maksimir, Svetice) „18/19”

Tehničke znanosti
Arhitektura i urbanizam
2.01.01 - Arhitektonsko projektiranje
2.01.04 - Razvoj arhitekture i urbanizma
Članak primljen / prihvaćen: 25. 04. 2002. / 28. 05. 2003.

University of Zagreb
Faculty of Architecture
HR - 10000 Zagreb, Kačićeva 26

Original Scientific Paper
UDC 725.826:796 (497.5 Maksimir, Svetice) “18/19”
Technical Sciences
Architecture and Urban Planning
2.01.01 - Architectural Designing
2.01.04 - Development of Architecture and Urban Planning
Article Received / Accepted: 25. 04. 2002. / 28. 05. 2003.

Zagrebački sportski tereni u Maksimiru i na Sveticama do 1965. godine

Zagreb Sports Grounds in Maksimir and Svetice before 1965

Maksimir
sportski tereni
Svetice
Zagreb

Maksimir
sports grounds
Svetice
Zagreb

Područje perivoja Maksimir kolijevka je zagrebačkoga sporta još od polovice XIX. stoljeća, kada počinju organizirani rekreacijski, ali i sportski počeci u plivanju i klizanju na maksimirskim jezerima. Brojni planovi za izgradnju sportsko-rekreacijskih sadržaja na zapadnome dijelu maksimirskoga perivoja, uz Bukovačku cestu, nisu ostvareni, ali Svetice, livada južno od maksimirske šume, dodavanjem različitih sportskih građevina od kraja XIX. stoljeća prerasta u današnji veliki sportsko-rekreacijski sklop.

The area of Maksimir Park has been the cradle of Zagreb sports life since the mid-nineteenth century, when organised recreation and sports began as swimming and skating on the Maksimir lakes. Many plans for the construction of sports and recreational facilities in the western part of Maksimir Park, along Bukovačka Road, were never realised, but Svetice Meadow, south of Maksimir forest, from the end of the nineteenth century gradually got various sports structures and grew into today's large sports and recreational complex.

Uvod

INTRODUCTION

U drugoj polovici XIX. stoljeća jačaju i naglo se razvijaju industrijska proizvodnja, trgovina, promet i bankarstvo koji izrazito utječu na razvoj i fizionomiju grada Zagreba. Početak ubrzane industrijalizacije je bujanje i jačanje državnog aparata potaknuli su razvoj školstva i kulturnih institucija, ali i različiti sadržaji za slobodno vrijeme, pa tako i sporta. Neizgrađeni, neprofitabilni gradski prostori, namijenjeni druženju, setnjama, igri, sportu i rekreaciji, počinju se - najčešće neplanirano, inicijativom sportskih entuzijasta - oblikovati na prijelazu XIX. i XX. stoljeća. Plivanje u savskim rukavcima i klizanje na zaleđenim jezerima u gradskoj okolici, kao spontane sezonske rekreacijske aktivnosti, javlja se nešto prije - polovicom XIX. stoljeća. Međutim, od 1874. godine, prijelomne godine u kojoj se počinju osnivati brojna sportska društva, sport ulazi u građansku svijest kao potreba modernoga čovjeka i njegova sadržajnijega života.

Maksimirska park-suma¹ i južno od nje velika ravnica Svetice, uz savsko priobalje te obronke i vrh Medvednice, pripadaju u najtradicionalnije prirodne sportsko-rekreacijske lokacije u Zagrebu, pa se mogu smatrati kolijevkom zagrebačkoga sporta. Organizirani rekreacijski, ali i sportski počeci počinju polovicom XIX. stoljeća na otoku u donjem, Prvom jezeru, koje potječe od prirodnoga šumskog jezera, preuređenoga 1839., a znatno proširenoga 1844./45., kada je uređeno malo kupalište s nekoliko ka-

bina, namijenjeno ponajprije zaposlenima na majuru, ali koristili su ga i drugi posjetitelji perivoja. Voda je dovedena iz potoka Blizneca koji izvire na Medvednici. Zimi 1853. godine na jezeru je otvoreno prvo zagrebačko klizalište, a ubrzo je i po parkovnim obroncima počelo skijanje i *rodlanje* (sanjkanje).

Godine 1892. produžena je pruga konjskoga tramvaja do ulaza u perivoj, pa građani još više posjećuju biciklističke, konjičke i druge zabavno-rekreacijske priredbe. Prva međunarodna plivačka i vaterpolska utakmica odigrana je 1923. godine na maksimirskom jezeru. Tada se u Maksimiru kuglalo, klizalo, veslalo, trčalo, kupalo i skijalo.

Na Sveticama, prirodnoj ledini južno od maksimirske šume, potkraj XIX. stoljeća izgrađen je treći zagrebački velodrom, a početkom XX. stoljeća počinje snazna organizirana sportska aktivnost. Inicijatori su bili agilni sportaši Hrvatskog akademskog sportskoga društva (HAŠK-a), koji su svoju najveću želju - uređenje vlastita igrališta - ostvarili 1912. godine uz pomoć zagrebačkog nadbiskupa dr. Antuna Bauera.

Od tada može se pratiti neprekinuta sportsko-rekreacijska djelatnost na tom pejzažno-perivojnom području, sa svih strana okruženome gradom, kojemu neprestano raste vrijednost, pogotovo ... *danas, u posvemašnjem razaranju prirodnog okolisa industrijom, prometom, ali i poslovnim iskoristavanjem tzv. slobodnog vremena. ...U našem Maksimiru, posljednjem izdanku velikih romantičnih kreacija, pročišćenom od ludosti prethodnika, ima još jakih tragova iz vremena njegovoga postanka i prepustiti ga propasti značilo bi lišiti se prvorazrednog spomenika, koji nije samo zelena površina na karti grada, prostor što se po miloj volji može prekrajati i dograđivati, nego znamenita i važna stranica našega kulturnog postojanja i trajanja.*²

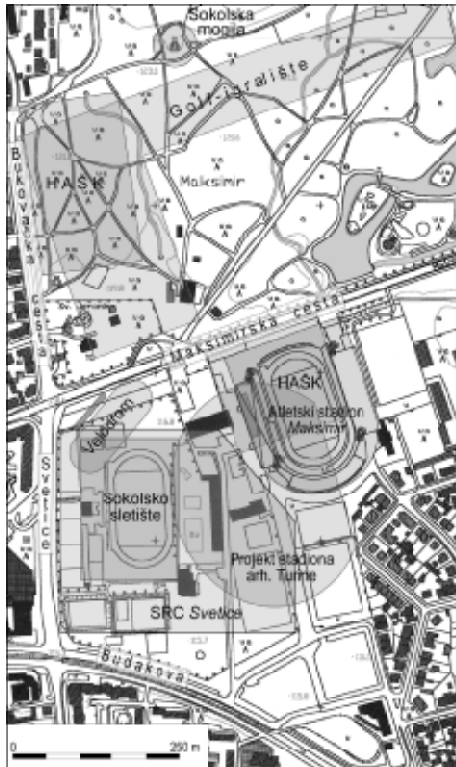
VELODROM U MAKSIMIRU, 1897.

VELODROME IN MAKSIMIR, 1897

Na ledini južno od maksimirskoga perivoja prva je sportska građevina izgrađena 1897. godine: drveno biciklističko trkalište podignuto je na krizanju današnje Maksimirske ulice i Svetica, točno nasuprot glavnom ulazu u maksimirski perivoj, u osi glavne maksimirske setnice.

¹ Uređenje Maksimira, spomenika prirode i kulture, najznačajnijega hrvatskog pejzaznog perivoja i prvoga javnog setalista u jugoistočnoj Europi, inicirao je zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac (1752.-1827.) u baroknome stilu. Maksimilijanov mir svečano je otvoren potkraj mjeseca travnja 1794. godine. Međutim, od 1837. njegovo uređenje nastavlja kardinal Juraj Haulik (1788.-1869.) u prirodnome engleskom i romantičarskom stilu.

² Marusevski, Jurkovič, 1992: 3-4.

Sl. 1. Položaj sportskih sadržaja u Maksimiru i na Sveticama koji su obrađeni u članku
Fig 1 Position of the sports facilities discussed in the article in Maksimir and on Svetice

U svega sedam godina, od 1891. do 1897., izgrađena su u Zagrebu čak tri biciklistička trkališta: prvo na današnjemu Rooseveltovu trgu, drugo uz Koturasku cestu i treće u Maksimiru. Velodrom Hrvatskog kluba biciklista Sokol na Rooseveltovu trgu, izgrađen 1891., srušen je radi gradnje skolskih zgrada 1895. godine. Nakon toga, međuklupske su nesuglasice potaknule gotovo istodobnu gradnju dvaju novih velodroma: velodrom Prvog hrvatskog društva biciklista sagrađen je 1896. godine uz Koturasku cestu, a novo trkalište Hrvatskog kluba biciklista Sokol, tzv. *Sokolovo trkalište*, podize se 1897. u Maksimiru. Na njemu su trenirali svi zagrebački biciklistički klubovi osim Prvog hrvatskog društva biciklista.

Sokolovo trkalište u Maksimiru izvedeno je prema projektu inž. Gustava Hermanna. Glavnom je osi bilo orijentirano u smjeru sjeveroistok-jugozapad pa je najsjevernijom točkom dodirivalo Maksimirsku cestu kako bi se i cestovne utrke mogle završiti na njemu. Duljina najkraće, tzv. vozne crte³ iznosila je 1/3 km, odnosno 333,33 m ...te je ovako razdijeljena: na oba pravca otpada 98 m, na oba okruga sa polumjerom od 30 metara 148 m, a na obje prelazne krivulje (u obliku kubičnih parabola) 87,33 m, ukupno 333,33 m. Širina vozne pruge iznosi 6,35 m.⁴ Vanjski se rub uzdizao na zavojima postupno sve do visine od tri metra, a bio je zaštićen ...solidno izvedenim 1,00 m visokim prislonom koji je vje za umirenje gledajućeg obzira postavljen, nego li da se od strani pogibelj od vozača, koja je sama od sebe već izključena, pošto je voznja na tim pokosima skoro tako lahka, kao u ravnici, pa time s malenom pogibelji skopčana.⁵

Trkalište je po najnovijem sustavu sagrađeno iz drva. Ekonomski su razlozi također bili odlučujući: zemljana trkališta sa svojim nasipanim dijelovima u zavojima zahtijevaju čest popravak pokosa, pa je omjer troškova održavanja između drvenih i zemljanih trkališta iznosio 1:3. Drvena konstrukcija trkališta izvedena je iz hrastovih stupova koji su na međurazmacima 3 do 4 m zabijeni 1,5 m u zemlju, te nose hrastove grede i rogove s gornjom oplatom od 4 cm debelih i 8 cm širokih dasaka. Sav je drveni materijal povučen u katran ili vrući karbolineum. Površina vozne staze dodatno je prevučena smjesom vrućega katrana i pijeska te posuta grubljim pijeskom

radi sprječavanja mogućnosti proklizavanja, osobito za kisnog i vlažnog vremena.

Tribina za oko 200 gledatelja bila je duga 20 m, ...a za odličnije osobe priredjene su dvie laže. Nasuprot tribina za obzira postavljena je tribina za obranički sud, a izpod kosine vozne pruge smjestene su klupske prostorije i sobe za traineura. Oko trkališta vodi jaki, 500 metara dugački i 2,20 metara visoki drveni plot sa ukusno izvedenim portalom i dvijema kućicama sa strane, koje služe kao blagajne.⁶

U sredini glavne trkače staze nalazilo se vježbalište, tj. pomoćna staza okružena dvjema skupinama drveća. Taj je središnji dio bio predviđen za uređenje igralista za tenis i kriket, ...a društvo za tjelovježbu Sokol u Zagrebu namjerava takodjer ondje namjestiti svoje sprave za gombanje, tako da će ovo trkalište onda postati središtem svih sportskih zabava.⁷

Izvedba drvene konstrukcije trkališta stajala je 3000 forinti, te još isto toliko potrebne zemljoradnje i uređenje tribina. *Sokolovo* je trkalište svečano otvoreno međunarodnom utrkom 30. svibnja 1897. godine.

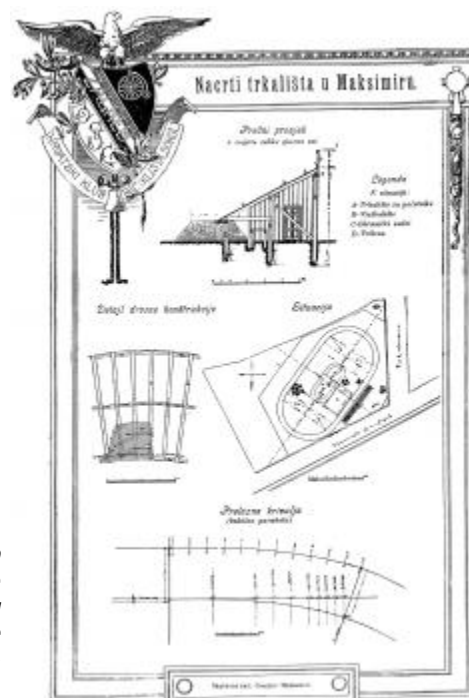
SPORTSKI SKLOP HAŠK-A U MAKSIMIRU, 1912.

HAŠK SPORTS CENTRE IN MASKIMIR, 1912

Gradnja vlastitog igralista bila je jedan od temeljnih zadataka uprave Hrvatskog akademskog sportskoga društva (HAŠK-a) još od njegova osnutka 1903. godine. Međutim, od gotovo nemogućega terena na starome Gradskome marvenom sajmištu (kod Draškovićeve ulice), gradskoga zemljišta na Zapadnome perivoju, igralista na Tuskancu i *Elipsi*, do vlastitog igralista bio je dug put. S obzirom na to da nisu imali nikakvu pomoć od grada, zakupili su parcelu zagrebačke nadbiskupije na Sveticama, neuređenu livadu neposredno južno od Maksimira. Zakupni ugovor, uz pomoć zagrebačkog biskupa-koadautora, a poslije nadbiskupa, dr. Antuna Bauera (1856.-1937.) zaključen je, uz simboličnu zakupninu, u jesen 1911. godine. Rok je zakupa, prema propisima o zakupu crkvenoga dobra, ugovoren na samo šest godina, ali je HAŠK dobio obećanje da će se ugovor redovito produživati, što se poslije i postovalo.

Zakupljeni je teren bio toliko vazan igračima da se ...razgovor u HAŠK-u nije kretao ni o čem već o našem igralištu, i ako je to igralište bilo tek posve neravno kukuruzište, koje su presjecale duboke grabe, a gdje je iza kiše čovjek mogao da i do koljena propadne u blato ilovače.⁸

Projekt⁹ sto ga je izradio student prava, poslije odvjetnik, Branko Domac (1889.-1962.), predviđao je nogometno igralište veličine 110 x 70 m, s atletskom stazom duljine 402,25 m

SL. 2. Gustav Hermann: Biciklističko trkalište Hrvatskog kluba biciklista Sokol u Maksimiru, 1897.
Fig 2 Gustav Hermann: Velodrome of the Croatian Bicycling Club Sokol in Maksimir 1897

3 Vozna se crta računana na udaljenosti 35 cm od unutar-njeg ruba trkališta.

4 *** 1897. a: 60.

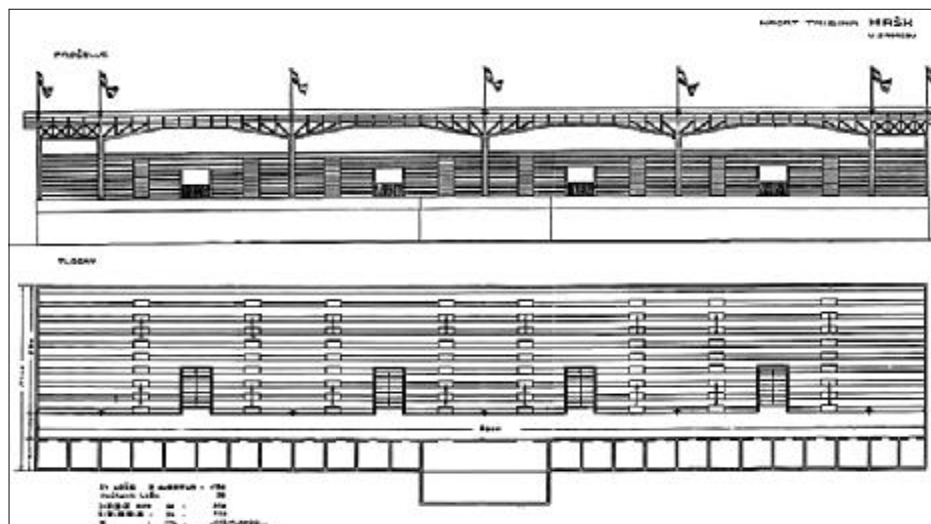
5 Hermann, 1898: 29.

6 Hermann, 1898: 30.

7 Hermann, 1898: 30.

8 *** 1923: 28.

9 Projekt dosad nije pronađen. Opis projekta: Kramer, 1989: 297.

Sl. 3. EMIL ERFORT: TRIBINE HAŠK-OVA STADIONA U MAKSIMIRU, 1912.

FIG 3 EMIL ERFORT: STANDS OF THE HAŠK STADIUM IN MAKSIMIR, 1912

(!) i sirine 8 m uokolo njega, te dva teniska terena. Domac je sam izmjerio teren, izradio tlocrt i sastavio potrebne elaborate, dok je nacрте za tribine za 1090 gledatelja izradio drugi član kluba, graditelj Emil Erfort. Tribine s deset redova klupa za sjedenje bile su drvene, natkrivene drvenom konstrukcijom na stupovima, a 24 lože za po pet posjetitelja i središnja poeasna loza nalazile su se neposredno iznad terena. Duljina tribina bila je oko 56 m, a širina 11 m.

Klupski planovi i predračuni iznosili su 30 000 kruna, od toga je 6000 - 7000 kruna bilo predviđeno za uređenje terena. Ti su troškovi poslije bili nešto veći zbog nasipavanja Maksimirske ceste prema Sesvetama. Za četiri su mjeseca radovi završeni, pa je prvi trening na vlastitom igralištu održan 25. travnja 1912., dok je svečano otvorenje bilo 5. svibnja iste godine međunarodnom utakmicom HAŠK - BAK iz Budimpešte (0:3). Izgradnjom igrališta u Maksimiru položen je temelj za normalan razvoj i napredak ne samo nogometa već i ostalih sportova - tenisa, konjičkog sporta, streljastva, hazene...

Planovi za sportski sklop Hašk-a uz Bukovačku cestu

Plans for a Hašk sports centre along Bukovačka Road

Završetak Prvoga svjetskog rata Zagrepčani su jedva dočekali da mogu opet mirno dolaziti na nogometne utakmice u Maksimir. Znatno je porastao interes za sport, pa je to jedino HAŠK-ovo igralište postalo pretijesno za sve zainteresirane - bilo gledatelje, bilo igrače. Osim toga, prema tadašnjoj regulacijskoj osnovi, upravo je kroz postojeće igralište prolazila trasa predviđene ceste prema jugu, prema željezničkoj stambenoj koloniji.

Stoga je odlučeno da se u blizini postojećeg igrališta kupi novo zemljište, na kojemu bi se sagradilo mnogo prostranije i suvremenije središnje nogometno igralište, s daleko većim kapacitetom za smještaj posjetitelja, ali i brojni prateći sadržaji. Razmisljalo se o bazenima, teniskim terenima za klupsko korištenje i iznajmljivanje, te o velodromu, nekoliko pomoćnih terena i klupskih zgrada.

Godine 1919., uz ponovnu pomoć dr. Antuna Bauera, kupljeno je za povoljnu cijenu od 64000 kruna deset jutara zemljišta na zapadnome dijelu maksimirskeg perivoja, sjeverno od Maksimirske ceste, uz tada neuređenu Bukovačku cestu.¹⁰ Kupnju toga zemljišta odobrila je i Zemaljska vlada, pa je promjena vlasnika provedena u gruntovnici već u jesen 1919. U izvratku iz zemljišnih knjiga¹¹ vidi se da je livada u Jurjavesi (parcela br. 7787/3, veličine 3 ha i parcela br. 7787/10, veličine 1 ha) u klupskom vlasništvu.

Odmah je izrađena osnova za uređenje novog igrališta. Projekt¹² je predviđao veliku tribinu za 2500 gledatelja, suvremene kupaonice i garderobe, uredske prostorije i dvoranu za zimski trening. Za početak je izravnano zemljište na kojemu su uglavnom trenirale momčadi iz istočnoga dijela grada, ali za daljnje planove nije bilo sredstava. Osim toga, u međuvremenu su u središtu grada sagrađena dva velika nogometna igrališta: HŠK Concordije na Tratinskoj cesti (danas stadion NK Zagreb) i I. hrvatskog sportskog kluba Građanskoga u Kupskoj ulici (između Koturaske ceste i Vukovarske avenije), na kojima su se priređivale sve značajnije utakmice. Stoga se sljedeće godine na igralištu na Sveticama samo proširuju i dograđuju postojeće tribine te im se kapacitet povećava na 12 000 mjesti. Ujedno se uređuje još nekoliko teniskih terena, budući da je njihovo iznajmljivanje donosilo priličnu dobit.

U međuvremenu, 1921. godine vodstvo HAŠK-a dobilo je dozvolu ...da na Maksimirskom jezeru može stalno trainirati, podignuti za to potrebite naprave i priređivati javne utakmice. Kako je jezero u neposrednoj blizini klupskog igrališta, osobito je klubu pogodno za ozbiljniji sportski rad... pa je s dosta troška podignut tzv. trambulin za vježbanje u umjetnim skokovima, jezero je djelomično pročišćeno, pribavljeno je što treba za water-polo...¹³

10 *** 1923: 36.

11 DAZ, zbirka građ. dokumentacije: sig. 231.

12 Projekt dosad nije pronađen. Opis projekta: *** 1923: 36.

13 *** 1923: 175.

Projekt graditelja Ivana Babića, 1923.

Project by builder Ivan Babić, 1923

Godine 1923., član kluba - građevinski tehničar Ivan Babić radi nacrt za novo igralište uz Bukovačku cestu,¹⁴ predviđeno za čak 30 000 posjetitelja. U središte sportskoga parka postavlja nogometno igralište 80 x 120 m, *potpuno dreinirano i zasijano engleskom travom*. Uokolo njega Babić predviđa osam metara široku stazu za laku atletiku, koja je okružena s deset metara širokim trkalištem za biciklističke i motociklističke utrke, duljine točno pola kilometra, s potrebnim nagibima na zavojima. Na istočnoj strani stadiona, koji je postavljen u smjeru sjever-jug, trebao bi se nalaziti 50-metarski bazen za plivanje, a na zapadnoj jednokatna, sto metara dugačka tribina s 2500 sjedala. U prizemlju tribine predviđene su 25 metara dugačka vježbaonica (gombaonica) i garderobe, a na katu klupske prostorije i sobe za gostujuće momčadi.

Oko cijeloga su igrališta zamišljeni stubasti zemljani nasipi široki deset metara, s mjestima za sjedenje i stajanje. Južno od stadiona smješteno je dvanaest teniskih igrališta: četiri za natjecanja, okružena nadvisenim terenom za gledatelje, te osam za trening. Ta bi se trening igrališta zimi preplavila vodom pa bi služila kao klizalište. Istočno je od stadiona manje igralište, 65 x 100 metara, predviđeno za hazenasice i trening nogometaša. Planirani investicijski troškovi za gradnju toga ogromnoga sportskog sklopa bili su vrlo visoki, pa je zaključeno da se gradi u etapama, a početak radova predviđao se za 1924. godinu. Zbog uobičajenoga nedostatka sredstava, do gradnje nije došlo.

14 Projekt je objavljen u: ŠTULHOFFER, 2002: 122.

15 DAZ, zbirka građ. dokumentacije: sig. 231.

16 Franjo Bahovec (1906.-1996.), arhitekt, radio u Odsjeku za visokogradnje Gradskoga građevnog ureda (1930.-1945.), GRO Tempo (1948.-1951.) i APZ Plan (1951.-1973.). Projektant Sportsko-rekreativnog centra Salata (1936.-1966.), Zimskog plivačista Mladost (1952.-1958., s V. Antolićem i B. Tusekom), bazena u Zelini (1956.-1958.) i Bregani (1956.), te sportskoga parka s bazenom na Sveticama (1965.). Uz te sportsko-rekreativne građevine, autor je niza industrijskih, javnih, poslovnih i stambenih zgrada.

17 Antun Ulrich (1902.-1998.), arhitekt, diplomirao na bečkoj *Hochschule für angewandte Kunst* u klasi prof. J. Hoffmanna 1927. Po povratku u Zagreb radi u Odjelu za regulaciju grada (1928.-1941.), vodi vlastiti biro s ing. V. Juranovićem (1942.-1945.), izvanredni je profesor na Tehničkom fakultetu u Skopju (1949.-1953.), te opet vodi svoj biro Ulrich (1953.-1966.). Dobitnik je nagrada za životno djelo „Viktor Kovačić“ (1968.) i „Vladimir Nazor“ (1972.). Njegova su glavna izvedena djela: Dom vesačkog kluba Uskok (1931.), zgrade u Zakladnome bloku: Petričeva 1 (1933., s F. Bahovcem) i Gajeva 4 (1936.), stambeno-poslovna zgrada na Preradovićevu trgu 5 (1937.), bolnica na Rebru (1934.-1941., sa S. Kliskom i V. Juranovićem), neboder Vjesnika na Savskoj cesti (1955.-1959.), Vojna bolnica u Splitu (1955.-1965.), te nekoliko stambenih zgrada i skola.

18 Štulhofer, 2002: 123-124.

19 Štulhofer, 2002: 125.

Međutim, drvene tribine HAŠK-ova maksimirskog stadiona izgorjele su u noći između 5. i 6. srpnja 1936. godine i tako potopile sve nade o gradnji novoga stadiona. Godinu dana poslije podignute su nove drvene tribine prema nacrtima građevinskog poduzetnika g. Pluhovskog,¹⁵ kapaciteta 6 000 gledatelja, dvostruko manje od prethodnih, koje su bile u uporabi sve do izgradnje Dinamova stadiona, te su 1946. prenesene na igralište NK Zagreb u Kranjčevićevoj ulici. Tu ih je zatekla ista sudbina: izgorjele su u požaru 1977. godine.

Projekt arhitekata Franje Bahovca i Antuna Ulricha, 1932.

Project by architects Franjo Bahovec and Antun Ulrich, 1932

Agilni HAŠK-ovci, svim problemima usprkos, ne odustaju od svoje zamisli: izgraditi sportski park na svome zemljištu u zapadnome dijelu maksimirske šume uz Bukovačku cestu. Nekoliko je arhitekata i graditelja, neki i članovi kluba, izložilo i predložilo svoje, najčešće vrlo obimne zamisli.

Godine 1932., arhitekti Franjo Bahovec¹⁶ i Antun Ulrich¹⁷ rade projekt sportskoga sklopa.¹⁸ Središnji položaj zauzima nogometni stadion s tribinama za gledatelje. Nogometni je teren okružen atletskom stazom. Pristupi za gledatelje predviđeni su sa sve četiri strane. U sredini zapadnoga dijela tribina jest svečana loža. Tenis zauzima prostor južno od nogometnoga stadiona. Središnji teniski stadion, s natkrivenim tribinama potkovastog oblika, vezan je s klupskom dvokatnom zgradom. Uokolo je predviđeno još šest teniskih igrališta. Otvoreni plivački bazen nalazi se u mirnijem, sjevernom dijelu parka. Tribine za posjetitelje povezane su s klupskom zgradom. Sportski sklop zaokružuju prostor za vježbe, bacalište i klupska zgrada u produžetku kupališta.

Projektirane su zgrade funkcionalne, ravnih, elegantnih poteza i mjestimično zaobljenih završetaka. Moderna je u punom zamahu.

Projekt arhitekta Ljudevita Gaja, 1940.

Project by architect Ljudevit Gaj, 1940

Osam godina poslije, neposredno pred izbijanje Drugoga svjetskog rata, arhitekti Drago Ibler i Ljudevit Gaj, graditelj Ivo Babić i inz. Veliimir Jamnicki projektiraju svaki svoju viziju sportskoga parka uz Bukovačku cestu. Dva su projekta, Lj. Gaja i I. Babića, objavljena u klupskim novinama HAŠK-a, dok ostala dva, zasad, nisu pronađena.

Ljudevit Gaj predviđa izgradnju reprezentativnih sadržaja:¹⁹ stadiona za nogomet, laku

atletiku i druge priredbe, te središnjega teniskog terena, odnosno zimi stadiona za hokej uz Bukovačku cestu. Sjeverni dio zemljišta namjenjuje sadržajima unutrašnjega klupskog života: plivalište, osam teniskih terena i trening igralište za nogomet, hokej na travi i laku atletiku.

Projekt graditelja Ivana Babića, 1940.

Project by builder Ivan Babić, 1940

Graditelj Ivan Babić smjesta deset teniskih igrališta i središnji teniski teren s armiranobetonskim tribinama za 5 000 gledatelja, te plivački bazen, na najjužnijem dijelu parcele.²⁰ U sjeverozapadnome kutu maksimirskoga perivoja predviđa izgradnju nogometnog i atletskog stadiona s gledalištem za 20 000 ljudi, igralištem veličine 70 x 100 m i sesterostaznom atletskom stazom duljine 400 m. Istočnije od stadiona jesu igralište za rukomet i vježbalište za nogomet (4), te stadion za ritmičku gimnastiku s amfiteatralnim gledalištem za 1500 ljudi, koji bi mogao služiti i za kazališne priredbe na otvorenome.

Međutim, nedostatak novca i rat spriječili su bilo kakvu izgradnju.

GOLF-IGRALIŠTE U MAKSIMIRU, 1931.

GOLF-COURSE IN MAKSIMIR, 1931

Na zamolbu Golf-kluba *Zagreb*, osnovanoga 1929., gradska općina daje te godine zemljište u maksimirskom perivoju u zakup na šest godina za uređenje golf-igrališta. Uvjeti zakupa obvezivali su da *...igralište treba uzdržavati u redu i paziti na estetski izgled tog dijela parka*. Osim toga, klub je trebao na mjestima gdje se pjesački putovi krizaju s natjecateljskim stazama postaviti zaštitnu mrežu za šetače.

Igralište je svečano otvoreno 12. lipnja 1931. godine. Ukupna duljina natjecateljskih staza bila je 2002 m, a igralo se na devet rupa, tako da su igrači dva puta morali obići teren kako bi odigrali svih osamnaest rupa. Unatoč tome, taj je golf-teren bio jedan od najljepših u srednjoj Europi, što i ne čudi jer je bio skladno uklopljen u maksimirski perivoj. Odlukom Financijskog odbora Gradskoga vijeća 1935. godine, zbog neplaćanja zakupnine (k tome, 1934. i 1935. godine tereni uopće nisu korišteni za klupske potrebe) razrješuje se zakupni odnos, a ujedno i gasi rad kluba.

SOKOLSKO SLETIŠTE, 1934.

SOKOL RALLY GROUND, 1934

Veliko sletiste za jubilarni sokolski slet 1934. godine izgrađeno je na jugoistočnome uglu Maksimirske ceste i Svetica, na zemljištu zagrebačke nadbiskupije, prema nacrtima pro-

jeelnika Građevnog odsjeka, arhitekta A. Dryaka. Sletiste se nalazilo na parceli tik do HAŠK-ovih terena te je sportska tradicija toga područja nastavljena.

Sokolske svečanosti održavane su tijekom ljetnih mjeseci 1934. godine u slavu 60 godina osnutka Hrvatskoga sokola. Prostor sletista zauzimao je površinu veličine 120 000 m², pa je to bila najveća građevina posvećena tjelesnom vježbanju u jugoistočnoj Europi. Glavni dio površine zauimalo je vježbalište duljine (u smjeru sjever-jug) 170,8 m i širine (istok-zapad) 117,5 m. Na terenu je, na međurazmaku od 185 cm, istodobno moglo vježbati čak 5 045 vježbača. Za razliku od većine ostalih sokolskih sletista, atletska je staza duljine 400 m okruživala sletsko vježbalište, pa je sokolski stadion, s uređenim atletskim skakalisticama i bacalisticama, poslije omogućio održavanje i drugih sportskih priredaba.

Kapacitet drvenih tribina iznosio je 23 000 sjedećih mjesta. Istočna i zapadna tribina bile su duge po 233 m, dok su sjeverna i južna bile nešto kraće - duljine 177,05 m i širine 19,10 m. Zapadna je tribina imala 96 natkrivenih loza na vrhu i kraljevsku ložu veličine 20 x 10 m u sredini. Visina svih tribina iznosila je 9,70 m. Ispod tribina, tik do vježbališta, bile su tribine za stajanje: na pet je stuba u nagibu 10% stalo do 30 000 gledatelja, tako da je ukupni kapacitet stadiona iznosio oko 50 000 gledatelja. Prostor sletista sa stajaćim i sjedećim tribinama zauzimao je površinu veličine 274 x 235 m.

Dvanaest drvenih baraka - svlačeionica, predviđenih za istodobno korištenje 12 320 osoba, nalazilo se istočno od vježbališta. Organizirane su u dva usporodna niza, između kojih je prolaz širine 25 i duljine 250 m, na kojemu su se svrstavali vježbači prije nastupa. Ulazna vrata za nastup vježbača, širine 25 m, bila su u sredini istočne tribine, a izlazi, širine po 12 m, na krajevima njezinih krila. Velika protočnost vrata omogućivala je brzo punjenje i praznjenje sletista, pa su se točke programa odigravale nesmetano i bez većih stanki. Uz prostore neophodne za sletiste podignut je i čitav niz pratećih sadržaja: paviljon za glazbu, otvorene poljske kuhinje s blagovaonicama, ambulante i stanice za prvu pomoć, gostionice, trgovine, pošta i dr.

Stadion se nije često koristio i 1936. godine kritički osvrt - povodom lakoatletškoga dvoboja Zagreba i Beča - ukazuje na potrebu organiziranja *...što českih većih utakmica, da nam inače vrlo skupocjen stadion ne propadne od nezaposlenosti i nevremena. A stranci kažu da je kao borilište vrlo podesan i dobar.*²¹

²⁰ Štulhofer, 2002: 126.

²¹ *** 1936: 9.

Drvene su tribine izgorjele 1941. godine, a sa-
 èuvana je jedino zidana zgrada na ulazu u sta-
 dion sa sveèanim lozama, koja je uklopljena u
 današnji sportsko-rekreacijski centar Svetice.

**ATLETSKI STADION U MAKSIMIRU,
 1946.-1961.**

**FIELD-AND-TRACK STADIUM IN MAKSIMIR,
 1946-61**

Nakon Drugoga svjetskog rata, Fiskulturni
 odbor Zagreba dodijelio je Nogometnom klu-
 bu Dinamo na korištenje nogometni teren ne-
 kadašnjega HAŠK-a u Maksimiru. Uz teren
 nije bilo tribina, buduæi da su stare, drvene
 HAŠK-ove tribine prenesene u Kranjèeviaèevu
 ulicu na bivše Concordijino igralište, nakon
 što su tamošnje izgorjele. Na novododijelje-
 nom igralištu u Maksimiru, Dinamo je prvo sa-
 gradio drvenu baraku koja je služila kao svla-
 èionica, a godinu dana poslije i zidanu zgradu
 na južnome dijelu terena. Na zapadnoj je strani
 podignuta mala drvena tribina za samo 30
 gledatelja. Ureðeno je travnato nogometno
 igralište i 400 metara duga atletska staza oko
 njega. Oko cijeloga je igralista podignuta
 drvena ograda.

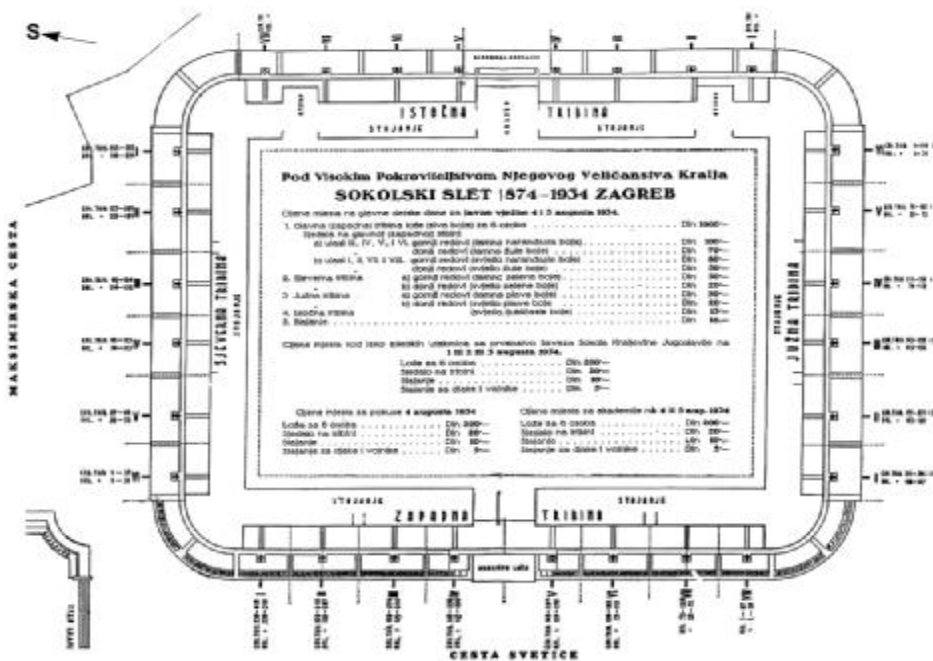
**Projekt arhitekta Vladimira Turine,
 1946.**

**Project by architect Vladimir
 Turina, 1946**

Prvi projekt atletskoga stadiona u Maksimi-
 ru²² izradio je odmah nakon završetka Drugo-
 ga svjetskog rata, u sijeènju i veljaèi 1946. go-
 dine, arhitekt Vladimir Turina.²³ Veliki stadion
 s kontinuiranim elipsastim tribinama s tri
 strane te pozornicom i manjim stajaèim tribi-
 nama na istoènoj strani, ukupnoga kapaciteta
 54 000 gledatelja, postavljen je u središtu cij-
 jele parcele ogranièene Maksimirskom i Jaki-
 æevom cestom, Sveticama te produljenom
 Zvonimirovom ulicom. U odnosu na današnji
 položaj stadiona, koji je stisnut na za njega
 premalenu površinu, ovaj bi stadion maksimi-
 malno iskoristio mogućnosti koje mu je pru-
 žala velika parcela. Odmaknut je od pro-
 metnica, s povoljno riješenim pristupnim pu-
 tovim a sve èetiri strane i dovoljno udaljen

22 Smjestajni nacrt, tlocrt stadiona te uzdužni i popreèni
 presjek kroz stadion èuvaju se u planoteci MGZ. Na nacrti-
 ma je navedeno: Stadion Doma II. J. A. (Druge Jugoslaven-
 ske armije?).

23 Vladimir Turina (1913.-1968.), arhitekt, izvanredni
 profesor Tehnièkoga fakulteta u Zagrebu. Osim stadiona
 Dinama izvedeni su: stambena višekatnica u Krizaniæevoj
 te Centar za zaštitu majki i djece u Klaièevovoj ulici. Njegovi
 su projekti - nadahnuti, svjezi i inovativni - bili èesto anti-
 cipacija novih pogleda na arhitekturu. Od sportskih graðevi-
 na, dobitnik je prvih nagrada na natjeèajima za stadion na
 Banjici u Beogradu (1947., s D. Boltarom i F. Neidhardtom),
 te zatvorenog i otvorenog pivalista na Susaku (1948.). Bio
 je èlan CIAM-a.

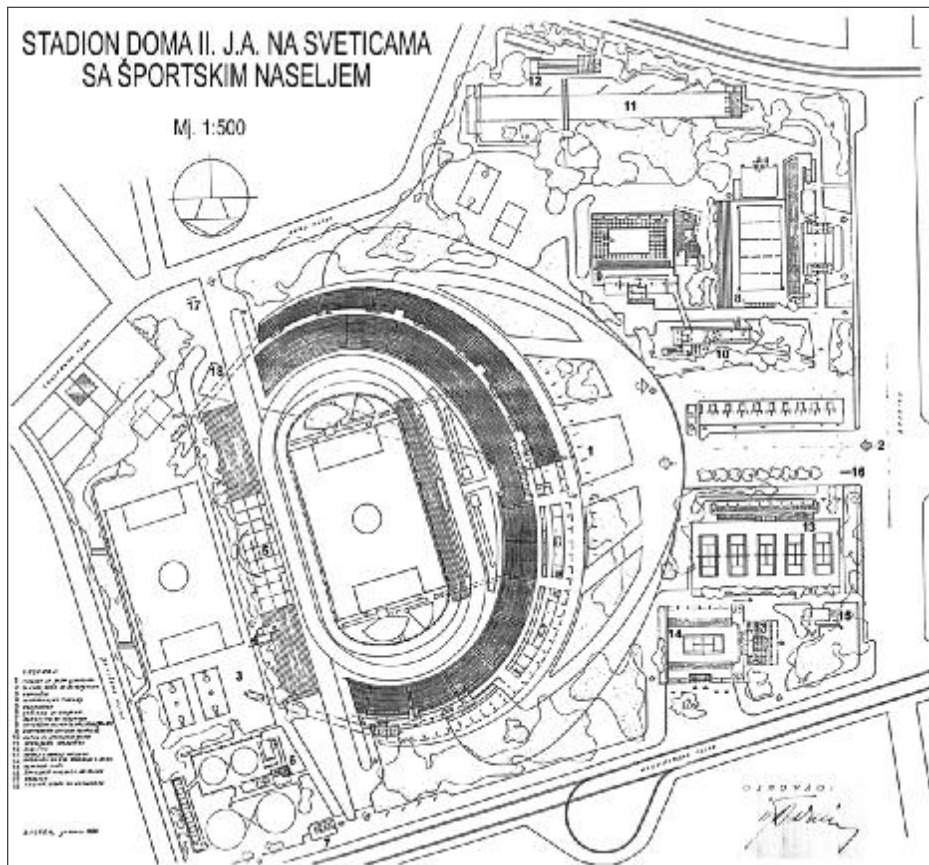

od maksimirske sume. S njegove zapadne
 strane smjesten je niz sportskih terena i dru-
 ghij prateæih sadržaja.

Ukupna duljina stadiona s tribinama u duže-
 mu smjeru iznosi èak 288 m. Nogometno igra-
 liste - orijentirano u smjeru sjever-jug, s ma-
 lim odklonom prema istoku, velièine 105 x 70
 m - okruženo je atletskom stazom duljine 400
 m, sa sedam staza za trèanje širine po 1,25
 metara. Stometarski, ravni dio staze uza za-
 padnu tribinu ima osam staza za trèanje. U za-
 vojima staze, do nogometnoga terena, nalaze
 se prostori za skokove i bacanja. Biciklistièka
 staza, duljine 500 m i širine 8 m, okružuje at-
 letsku stazu.

Donji dio elipsastih tribina imao bi 24 reda za
 sjedenje, a gornji, nošen stupovima, od 12 re-
 dova na najuzim, krajnjim dijelovima, do 24
 reda u sredini zapadne strane. Dvije istoène,
 stajaèe, ravne tribine, duljine po 55 m, nalaze
 se obostrano uz pozornicu.

SL. 4. A. DRYAK: SOKOLSKO SLETIŠTE NA SVETICAMA, 1934.,
 TLOCRT STADIONA I FOTOGRAFIJA MAKETE
 FIG 4 A. DRYAK: SOKOL RALLY GROUND ON SVETICE, 1934,
 STADIUM PLAN AND PHOTOGRAPH OF SCALE MODEL

SL. 5. Vladimir Turina: Stadion Doma II. J. A. na Sveticama sa sportskim naseljem, projekt, siječanj 1946.

1. stadion kapaciteta 52 000 mjesta (na drugim nacrtima istoga stadiona navodi se kapacitet od 54 000 gledatelja), glavni ulaz s blagajnama,
2. zboriste,
3. maratonski toranj,
4. pozornica,
5. jasionica sa stajama,
6. blagajne za stajanje,
7. otvoreno olimpijsko plivaliste 50 x 25 m,
8. zatvoreno zimsko plivaliste,
9. hotel za sportske goste,
10. streljana (150 m),
11. kuglana,
12. teniska igralista, odnosno hokej na ledu,
13. dvorana za sve sportove i kino,
14. klupska kuća,
15. sportska plastika na ulazu,
16. obelisk,
17. velika ploča za rezultate.

Fig 5 Vladimir Turina: Yugoslav Army Stadium on Svetice with sports campus, project, January 1946

1. stadium for 52,000 spectators
2. main entrance with ticket offices,
3. assembly site,
4. Marathon tower,
5. stage,
6. riding school with stables,
7. ticket offices for standing room,
8. outdoor Olympic-size swimming-pool 50 x 25 m,
9. indoor winter swimming-pool,
10. hotel for sports guests,
11. shooting range (150 m),
12. bowling alley,
13. tennis/ice hockey courts,
14. hall for all sports and cinema,
15. clubhouse,
16. sports statue at the entrance,
17. obelisk,
18. large scoreboard.

Izgradnja stadiona prema projektima arhitekata Vladimira Turine i Franje Neidhardta te konstruktora Eugena Erlicha

Construction of stadium after projects by architects Vladimir Turina and Franjo Neidhardt and constructor Eugen Erlich

Gotovo istodobno s prvim izvedenim građevnim radovima na terenu maksimirskog igrališta, arhitekti Vladimir Turina i Franjo Neidhardt²⁴ te konstruktor Eugen Erlich²⁵ izrađuju projekt atletskoga stadiona.²⁶

Stadion Fiskulturnoga društva Akademikar (podsjećanje na prije rata zabranjen Hrvatski akademski sportski klub - HAŠK), a ubrzo potom Nogometnoga kluba Dinamo (danas Stadion Maksimir), postavljen je na mjestu bivšeg igrališta HAŠK-a u okolnostima koje nisu dopuštale dug izbor i diskusiju o lokaciji, te je urbanistički nepovoljno smjsten: nalazi se na križanju dviju prometnica, Jakševe ulice i vrlo prometne Maksimirske ceste, u samome uglu velikoga, gotovo neizgrađenoga, slobodnog terena na Sveticama, kojemu u to doba nisu bili riješeni imovinsko-pravni odno-

si, pa je stadion ...sa svih strana okružen ogradama i susjedima, poput ugrađene trokatnice negdje u nekoj ulici,²⁷ ugran na premalen prostor. Ograđeni teren, kojega granice tada nisu mogle prekoračiti, nije ostavio dovoljno mogućnosti za elastično planiranje, već je pružao snažan otpor slobodnoj koncepciji projekatnata i ograničio mnoge elemente predloženoga rješenja. Međutim, i na tome skučenome prostoru, bez jedinstvenog urbanističkog rješenja cijeloga sportskog sklopa na Sveticama, projektanti su uspjeli snažnim suvremenim arhitektonskim izrazom realizirati uzorno sportsko borilište.

Izvedbena koncepcija projekatnata zamisljala je igralište u nasipu potkovastog oblika, otvorenoga prema svježini i vizurama maksimirske šume, dok je potrebnome broju gledatelja namijenjena velika zapadna tribina koja na svome mjestu, dovoljno udaljenom od obje prometnice, osigurava ...izvjesno podređivanje okolnom zelenilu šume, nasuprot stalno izbjegavanom forsiranju arhitekture u prvi plan.²⁸ Time je prostorna vizija sportske arene povezana s bogatom vegetacijom maksimirske šume. Šuma i jedna prometna arterija s tramvajskom linijom na sjeveru, uvjetovale su otvaranje ove arene prema toj strani i stvorili potkovu izvedenu u nasipu s vegetacijom po obodu. Ovo je arenu stopilo s okolinom i nije dozvolilo nametanje građevine na uglu.²⁹

Projektirajući stadion, arhitekti su imali viziju olimpijskog ideala otvorenoga sportskog borilišta, izloženoga suncu i slobodnome strujanju zraka. Stadion je pejsaznoga tipa, s tri strane okružen niskim i blago zakošenim nasipom, dok je četvrta, sjeverna strana otvorena prema maksimirskoj šumi i dalje prema Zagrebačkoj gori. Parterni dio stadiona potkova je zemljanoga nasipa, visine svega tri metra,

24 FRANJO NEIDHARDT (1907.-1984.), arhitekt, školovao se na *Kunstgewerbe Schule* (1924.-1927.) i *Akademie der Bildenden Künste* (1930.-1933.) u Beču. Do 1948. djeluje u Zagrebu, zatim je u sklopu akcije obnove zemlje upućen u Srbiju, od 1953. radi u APB Žerjaviz i u Zavodu za izgradnju grada Zagreba do odlaska u mirovinu 1966. godine. Izvedbe: stambena peterokatnica u Preradovićevoj 22 (1932.), stambene zgrade na Savskoj cesti, Dom sportova i stadion Dinamo (s V. Turinom) te niz obiteljskih, sportskih, industrijskih i sakralnih građevina (podaci - ljubaznošću prof. dr. sc. Velimira Neidhardta).

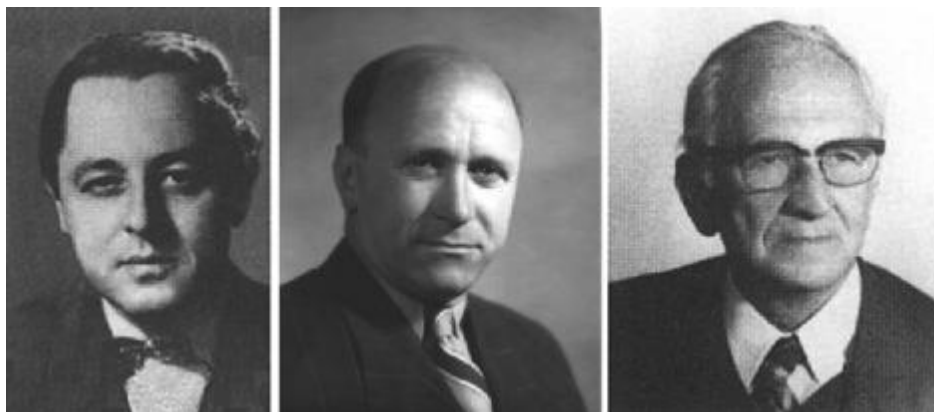
25 Eugen Erlich (1913.), građevinar, redoviti profesor Arhitektonsko-građevinsko-geodetskog fakulteta u Zagrebu. Autor je konstrukcija mnogih zgrada iz nase arhitektonske baštine (Tehnički fakultet, Brodarski institut, Hale 1, 2 i 3 na Zagrebačkom velesajmu, Tehnološki fakultet, Centar za zaštitu majki i djece, hotel Plitvice na Plitvičkim jezerima, Koncertna dvorana V. Lisinski, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu) te nekoliko željezničkih mostova.

26 Nacrti i fotografije objavljeni u: Štulhofer, 2002: 138-152.

27 Turina, 1954: 3.

28 Turina, 1954: 3.

29 Turina, 1949.

Sl. 6. Vladimir Turina (1913.-1968.)
Franjo Neidhardt (1907.-1984.)
Eugen Erlich (1913.)

Fig 6 Vladimir Turina (1913-68)
Franjo Neidhardt (1907-84)
Eugen Erlich (1913)

okružena po svome obodu intenzivnom vegetacijom i otvorena prema svježini Maksimira. Ne želeći forsirati dominantnu građevinu na uglu dviju prometnica, u ambijentu koji bi brutalnom arhitekturom mogao ugroziti vrijednost maksimirskog pejzaža, projektanti su zamislili arenu u nasipu, okruženu nasadima sa svih strana. Otvorenim stadionom uklonjena je glomaznost ...*krutog, velikog poteza što ograđuje i zatvara, što izolira sport na izvišavanje unutar zabetoniranog kotla,*³⁰ negiraju-ći njegovu osnovnu ideju životne radosti i strasti, zdravih sukoba i dinamičkih događanja. Isto tako, projektanti su svojim projektom omogućili etapnu izgradnju tako velikoga sportskog sklopa.

Atleška je staza rađena po uzoru na stadione u Helsinkiju u Finskoj. Krivine zavoja odstupaju od propisa koji su tada bili u uporabi i približavaju se kružnici. Igralište za nogomet veliko je 70 x 105 m, a slobodni prostori do zavoja koriste se za skokove i bacanja.

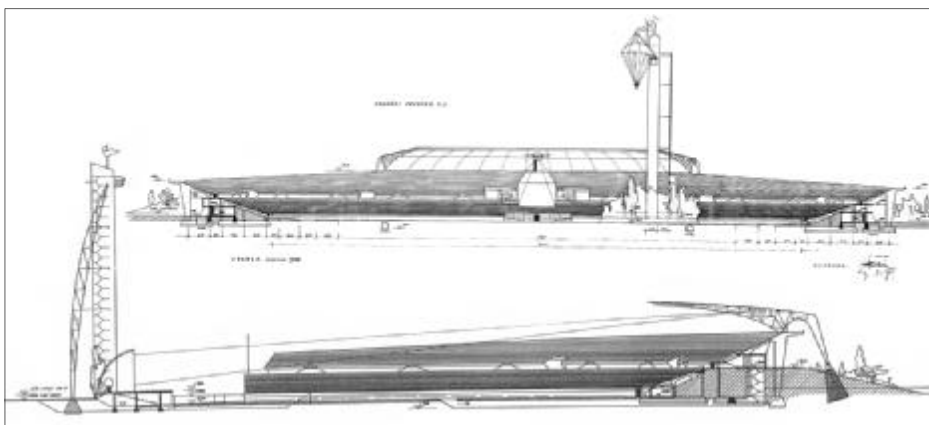
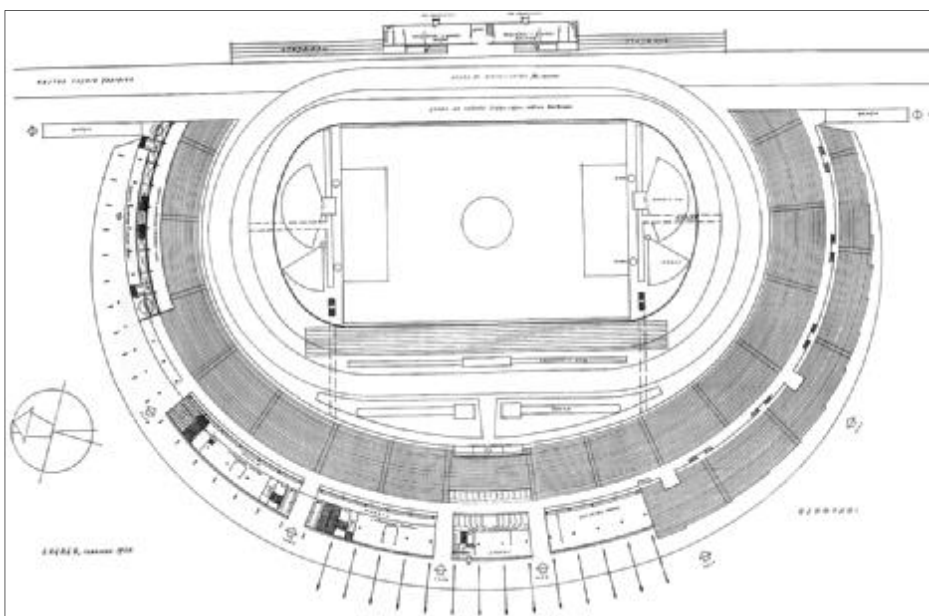
Novost predstavlja sistem drenaze. On je projektiran tako, da se cijevi koje se od sredine igrališta granaju prema krajevima, mogu iz naročito u tu svrhu izvedenih kanalskih otvora, ispirati strcaljkama pod velikim pritiskom. Ovaj je moment neobično važan s razloga, što je u svako doba moguće otkloniti štetne posljedice zamuljivanja cijevi. U toku su pokusi sa crvenom zemljom iz okolice Karlovca, za koju je potrebno naći najbolju plastičnost. Količina vlage staze za laku atletiku također se može regulirati bočnim odvodima, koji se po potrebi mogu i potpuno zatvoriti. Ovo je omogućeno izvedbom nepropusnog sloja ispod staze. Igralište se pokriva travom, no za njezino uzgajanje postoje za sada još mnoge teškoće u vezi s pomanjkanjem potrebnog sjemena.³¹

Mjesta za stajanje za oko 30 000 ljudi predviđena su na usjećenim redovima nasipa koji će

se u obliku duge potkove protezati oko igralista. U sredini njezina južnoga dijela jest prolaz za izlazak sportaša na teren. Zapadna je tribina namijenjena za oko 5 000 gledatelja. Pozornica s akustičkom školjkom na otvorenom, sjevernom dijelu potkove, po uzoru na

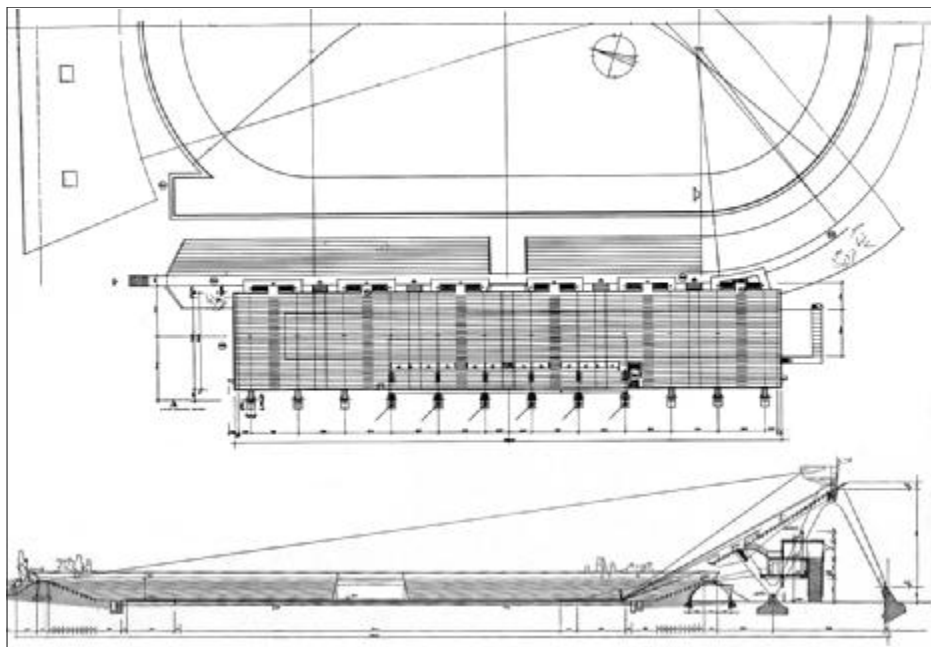
Sl. 7. Vladimir Turina: Stadion Doma II. J. A. na Sveticama sa sportskim naseljem, projekt, siječanj 1946. Tlocrt, uzdužni presjek (J-S) i poprečni presjek (I-Z)

Fig 7 Vladimir Turina: Yugoslav Army Stadium on Svetice with sports campus, project, January 1946 plan, longitudinal section (S-N) and transversal section (E-W)

30 Mutnjaković, 1969: 9.

31 Turina, Neidhardt, 1947.-1948: 34.

Sl. 8. V. Turina, F. Neidhardt, E. Erlich: Zapadna tribina stadiona u Maksimiru, 1946.-1955.

Plan, 1953. i poprečni presjek, 1946.

Fig 8 V. Turina, F. Neidhardt, E. Erlich: Western stands of the Maksimir Stadium, 1946-55 plan, 1953 and transversal section, 1946

helenske stadione, predviđena je za velike priredbe, koncerte i masovne nastupe. Pokraj nje nalazi se maratonski toranj, a do njega ulaz za maratonske trkače i povorke masovnih priredbi. Parkiranje je predviđeno na proširenom dijelu Jakšićeve ulice. Uz južni dio Maksimirske ceste, koji dotiče stadion, planirana je usporedna pristupna cesta širine osam metara, kojom bi prolazila i tramvajaska pruga samo za posjetitelje sportskih i drugih priredaba.

Stadion je 1946. godine privremeno otvoren sletskom priredbom.

Zapadna tribina, 1946.-1955.

Western stands, 1946-55

Na temelju odluke Vlade NR Hrvatske od 13. prosinca 1951. godine, besplatno su NK Dinamo ustupljene zgrade i zemljište nogometnog igrališta u Maksimiru, i to pod uvjetom da sve buduće radnje na terenu budu izvedene prema urbanističkim rješenjima i regulacijskim propisima. Time je Dinamo mogao sve nekretnine u svoje vlasništvo uvesti u zemljišne knjige. Na 15. sjednici Narodnog odbora grada Zagreba, održanoj 17. listopada 1953., prihvaćen je prijedlog izgradnje stadiona prema projektu V. Turine, F. Neidhardta i E. Erlicha, kapaciteta 65 000 posjetitelja, koji je odobren i od Skupštine NO grada Zagreba 10. lipnja 1954. Međutim, intenzivni radovi na stadionu započeli su još 1953. godine rekonstrukcijom atletske staze te izgradnjom sjeverne i zapadne tribine.

Najsloženiji građevni pothvat bila je izgradnja zapadne tribine koja je zahtijevala osobite

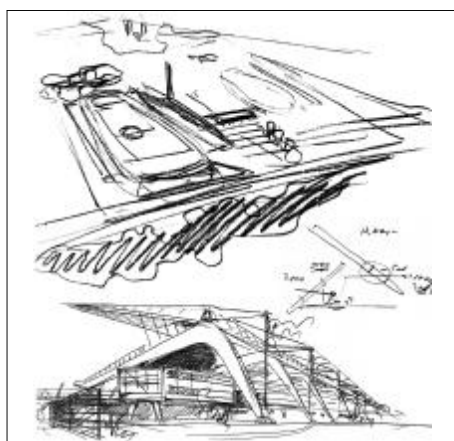
konstruktivne napore projektanata. Zapadna je tribina shvaćena kao arhitektura u pravome smislu riječi. Njezina konstrukcija i postava garderoba u masu koja penetrira kroz prostor tribine bile su uvjetovane ograničenim prostorom za komunikaciju publike, stvorenim blazinom zapadnoga susjeda čije se zemljište u doba nastajanja prvoga projekta nije moglo koristiti. Naime, zapadna granica gradilišta prolazila je upravo podnožjem velike skeletne konstrukcije. Na taj je način nastao poseban oblik stadiona, osobito u konstruktivnom smislu, sa strogo odvojenim stajanjem u nasipu od sjedenja na tribini.

Urbanistički problem nepovoljnoga položaja maksimirske stadiona mogao se riješiti samo na početku planiranja njegovim smještajem u središte velikoga slobodnog prostora na Sveticama, kao što je Turina prvim projektom i planirao, čime bi bili izbjegnuti svi prometni i oblikovni problemi. Međutim, Turinina ideja totalne arene za 54 000 gledatelja - smjestene u središnjem dijelu cijeloga današnjeg sportskoga sklopa na Sveticama i predviđene za etapnu gradnju u dužemu razdoblju - nije se mogla ostvariti zbog neriješenih zemljovalasničkih odnosa.

*Zatajivši svjesno sebe kao arhitekta za volju jedne šire zasnovane ideje sportskog borilišta, Turina se odužio sjajnom zapadnom tribinom. ...Kada su uklonjeni posljednji dijelovi oplata, pojavio se betonski skelet velikog, moćnog ritma, po čistoći konstrukcije i plastičnosti izrazajnosti bez presedana u našoj posljednjoj arhitekturi. Sapevsi osnovne sile u nekoliko snažnih upornja, Turina je jedan izrazito konstruktorski zadatak riješio suvereno poštujući u prvom redu zahtjev za konstruktivnom logikom da bi u gornjem dijelu oslobodio maštu u razigranim linijama nosivih poprečnih gređa.*³²

Tribinu nosi dvanaest monumentalnih armiranobetonskih nosača. Maksimalna visina nosača s vanjske strane iznosi 16,50 m, razmak između temelja je 15,30 m, a ukupna širina tribine u horizontalnoj projekciji je 25,30 m. Rezultati ispitivanja terena u vezi s nosivošću tla dobiveni su četrdesetak dana nakon što je, u velikoj žurbi, izrađen projekt konstrukcije zapadne tribine. Naime, željelo se međunarodnu utakmicu s Francuzima - dogovorenu za 20. rujna 1953., a odgođenu za 18. listopada iste godine - odigrati na novouređenom stadionu povećanoga kapaciteta, ali je ostalo samo nekoliko ljetnih mjeseci za sve radove - od izrade projekta do realizacije.

Geomehaničkim ispitivanjem terena stručnjaci su našli na duboke i slabo nosive riješene nanose Save, koja je prije tekla tim područje-

Sl. 9. Vladimir Turina: Skice stadiona u Maksimiru

Fig 9 Vladimir Turina: Sketches of the stadium in Maksimir

32 Domljan, 1969: 63.

jem. Prema golemim opterećenjima koja se javljaju kod takve građevine, nosivost terena bila je gotovo nikakva. Tek se na dubini od 17 do 19 metara moglo računati s nosivim slojem sljunka. Stoga su temelji nosača tribina izvedeni u obliku bunara. Iskopano je šest većih (f 3m) i isto toliko manjih (f 2m) bunara koji su ispunjeni betonom, te koji su zapravo temelji nosivih armiranobetonskih okvira. Svaki je temelj prvom proračunom bio opterećen s 550 tona, ali statičari su - zbog slabije nosivosti terena - ograničili opterećenje na 390 tona.

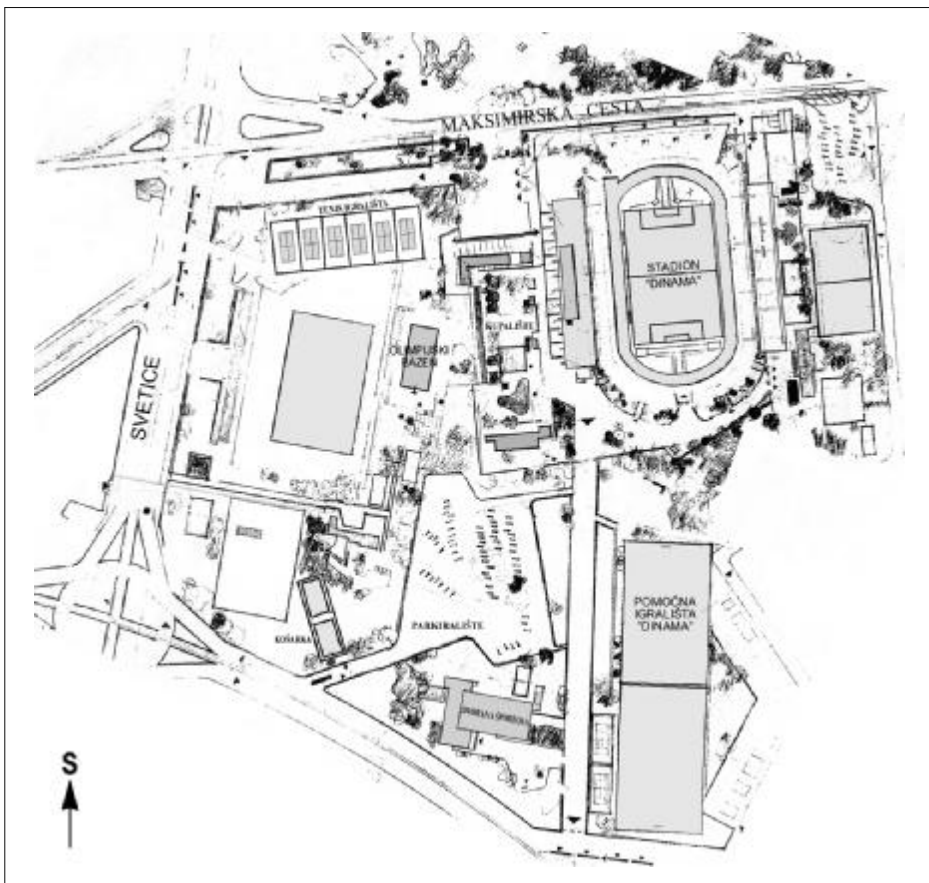
Tada se pojavilo pitanje: treba li ostati pri projektiranim smionim konstrukcijama koje odgovaraju takvom objektu, ili treba prijeći na dekoncentrirana opterećenja na manje jedinice temelja, roštilje ili ploče, što bi jezikom arhitekta dalo uskogrudne i nerazvijene konstruktivne elemente u formalnom smislu. ...Kao projektant danas mogu izjaviti, da je upravo taj moment brzine predstavljao odlučujuju prijelom...³³ Tako je hitnost građenja do određenoga termina, bez mogućnosti pogleda unatrag, omogućila nicanje monumentalne zapadne tribine, jedinstvenoga projektantskog i inženjerskog pothvata svoga doba.

Za dogovorenu je utakmicu uređen samo središnji dio tribine, duljine 56 m, s oko 3 000 sjedećih mjesta, dok je ostatak dovršavan tijekom sljedeće dvije godine. Pokraj zapadne tribine predviđen je toranj visok 35 m, namijenjen vatrogascima, rukovoditeljima masovnih nastupa, spikerima i sl. Građevne je radove izvodilo Građevno poduzeće Tempo.

Kapacitet završene tribine je 6 262 mjesta u 28 redova, 224 mjesta u 23 lože i 24 mjesta u 12 reporterskih kabina. Samo je gornjih 12 redova, s oko 500 mjesta, bilo natkriveno.³⁴

Sva je nosiva skeletna konstrukcija ostavljena u ...golom betonu koji jedino predstavlja istinu izraženu materijalom, samo je steta da izvedbena iskustva nisu bila veća u pogledu interpretacije golih betonskih površina. Naknadni zahvati s razloga plitko postavljenih željeza i na mjestima slabog betoniranja, stalno su imali za posljedicu krpanje površinskog betona i narušavanje homogenosti i ljepote materijala.³⁵

Zapadna je tribina, prema Turininim riječima, ...namreškana siva ploča, zaustavljena u lebdenju i primaknuta uz nasip, oslobođena i dalje nametljivog doticaja s tlom. Ona laka i prozračna leži na svojim dinamičkim pothva-

tačima iz kojih je nestalo svakog suviška materijalnosti, a ostala sama inkarnacija sile sapete u betonu i sprovedene u tlo. Jednostavnost je u proporcijama likova nosača statički naučno dimenzioniranih, ali svjesno izabranih između niza statički jednakovrijednih rješenja, u njihovim međusobnim odnosima, u njihovom ritmu i prostornoj dinamici.³⁶

Svjetski domet arhitekture maksimirskoga stadiona potvrđen je počasnom diplomom i olimpijskom medaljom kojima su projektanti - arhitekti Vladimir Turina i Franjo Neidhardt, te konstruktor Eugen Erlich, nagrađeni na Olimpijskim igrama u Londonu 1948. godine.

Projekt sportskoga sklopa na Sveticama, 1953.

Project of sports complex on Svetice, 1953

Projekt sportskoga sklopa na Sveticama iz 1953. godine arhitekata Vladimira Turine i Franje Neidhardta, projektanata maksimirskoga stadiona, obuhvaćao je cijelo područje od produljene Zvonimirove ulice na jugu, Ulice Svetice na zapadu te Maksimirske i Jakićeve na sjeveru odnosno istoku. Sportski tereni

SL. 10. Viadimir Turina i Franjo Neidhardt: Smjestajna skica sportskoga sklopa na Sveticama, projekt, 1953. Fig 10. Vladimir Turina and Franjo Neidhardt: Locational sketch of the sports complex on Svetice, project, 1953

33 Turina, 1954: 3.

34 U povodu Univerzijade '87 čitava je zapadna tribina natkrivena eeljenom nadstrešnicom.

35 Turina, Neidhardt, 1955: 54.

36 Iz rukom pisanoga teksta arhitekta Turine, koji se euva u njegovu dosjeu u MGZ.

koji su već postojali uključeni su u projekt. Na samome se stadionu predviđa dogradnja istočne i sjeverne tribine, dok se cijelo potkovasto stajanje zadržava u svome postojećem obliku.

Posjetitelji pristupaju stadionu Dinamo ulazima na tribine s trga veličine 80 x 60 m, koji je 20 m širokim prolazom, odijeljenim od Maksimirske ceste 25-metarskim zelenim pojasom, povezan s krizanjem na sjeverozapadnom uglu sklopa. Južni dio stadiona ima pristup iz nove prometnice koja pokraj dvaju pomoćnih nogometnih igrališta ide do produljene Zvonimirove ulice. Na nju su vezani veliko parkiralište i glavni ulaz u sportsku dvoranu. Uz postojeće nogometno igralište na mjestu nekadašnjega sletista predviđeno je kupalište s olimpijskim bazenom i tornjem za skakanje. Uz Maksimirsku cestu uredilo bi se šest teniskih igrališta koja bi se zimi pretvarala u klizalište, a na drugim slobodnim površinama tereni za odbojku i košarku te četverostazne kućane.

Sjeverna tribina, 1953.-1955.

Northern stands, 1953-55

Građevni radovi oko izgradnje sjeverne, stajanje tribine trajali su od 1953. do 1955. godine. Tribina je bila lučnoga oblika, duljine 110 m i širine u sredini 24 m, a na krajevima deset metara više. Stajalište se sastojalo iz dva dijela: donji dio, širine 20 m, s 15 redova za stajanje, bio je na nasipu zemlje, a gornji, visine 6 m, također s 15 stajaćih redova, od armiranoga betona. Tribina je temeljena plitko u površinskome sloju tla. Sjeverno je stajanje u svojih 20 redova moglo primiti oko 16 000 gledatelja. Tribine su imale četiri ulaza, a ispod njih uređeni su sanitarni čvorovi, ambulanta, prostorija za vatrogasce i drugi potrebni sadržaji.

Između sjeverne i istočne odnosno zapadne tribine ostavljeni su slobodni prostori, širine po jedanaest metara. Njima stadion ne dobiva posve zatvoren, krut oblik, nego je i dalje djelomično povezan s maksimirskom sumom. Ipak, sjeverna je tribina zatvorila stadion i s četvrte strane: otvorena arena, bez zapreka vizurama i strujanju zraka sa sjevera, postaje zatvorenije, introvertiranije zdanje.

Oko 1955. godine izgrađeni su zapadni ulaz, blagajne, sanitarni čvor na zapadu, stadion je ozvučen i podignuta je željezna ograda oko njega prema projektu arhitekta Marijana Haberlea.³⁷

Istočna tribina, 1961.

Eastern stands, 1961

Istočna tribina s 12 000 sjedećih mjesta, u 48 redova; istočno stajanje za oko 18 000 posjetitelja; pomoćno igralište s manjom tribinom s 4 000 sjedala, u 22 reda ispod istočne tribine; javna rasvjeta glavnoga terena i ograda oko njega - podignuti su 1961. prema projektu arhitekata V. Turine i F. Neidhardta te konstruktora E. Erlicha, ali ovaj put uz autorsku suradnju arhitekta Borisa Magasa. Ispod istočne tribine, koju je gradilo Građevno poduzeće Hidrotehna, sagrađen je trakt s potrebnim svlačionicama, sanitarnim čvorom i obrtničkim radionicama.

Dvostrane se tribine rijetko grade, a u maksimirskom su slučaju bile najbolje rješenje zbog zahtjeva za pomoćnim nogometnim igralištem, koje je uređeno istočno od glavnoga terena. Iz financijskih razloga, sjedala na istočnoj tribini nisu bila od hrastovine kao na zapadu, već samo od gologa betona. Glavni nosivi okviri istočne tribine na istome su razmaku kao i okviri zapadne tribine, tj. 11,20 m. Temeljeni su na pilotima *Franpui*.³⁸

Nekadašnja osnovna škola u Jakićevoj ulici, arhitekata Ivana Zemljaka i Franje Bahovca,³⁹ a sagrađena 1933. godine, uklopljena je u cjelovito rješenje stadiona jedinstvenim arhitektonskim odnosom. Naime, istočna ju je tribina posve natkrilila.

Pristupne ceste iz Maksimirske i Jakićeve ulice uređene su 1962. godine, kada su izgrađene i blagajne.

Tako je maksimirski stadion dobio istočnu tribinu koja je ipak, u usporedbi s elegantnom zapadnom, malo preteska, premda su rješenja vrlo interesantna, osobito kombinacija dvostruke tribine za pomoćni i glavni teren s natkrivenim međuprostorom. *Izgradnjom monumentalne istočne tribine definitivno je kompromitirana osnovna zamisao pejaznog stadiona, a kad je investitor zahtijevao tri-*

37 *** 1977: 444.

38 E. Erlich: Projekt izgradnje krovista za natkrivanje tribina i tehnički podaci za izradu idejnog projekta (iz dosjea V. Turine u MGZ).

39 Škola, statična jednokatnica, zbijenog, kompaktnog tlocrta, riješena je simetrično u odnosu na poprečnu os. Glavni je ulaz, na njenu zapadnom pročelju, naglasen središnjim volumenom koji iskazuje iz zgrade cijelom svojom visinom i širokim prilaznim stubišnim krakom te s dva okrugla stupa koja ga potpuno određuju. Razredi su okrenuti prema istoku, prema vanjskim sportskim terenima, po četiri u prizemlju i na katu, dok su nastavničke prostorije i zbornica na istaknutom položaju iznad školskog ulaza. Zbog odnosa terena s istočne i zapadne strane zgrade (visinska je razlika gotovo dva metra), u suterenu je smještena dvorana za tjelovježbu sa svlačionicama, ali s premalom visinom i tlocrtnim dimenzijama da bi se mogla koristiti za zahtjevnije sportove. Projekt i fotografije objavljeni u: Štulhofer, 1991: 136-139.

nu i na južnoj strani, Turina je sve napustio umoran i razočaran. ...U međuvremenu, unatoč energičnom protivljenju autora, izgrađeno je pod zapadnom tribinom nekoliko manjih pomoćnih objekata, a cijeli prostor pod istočnom tribinom zagrađen je da bi se u njemu smjestio automehanički servis.⁴⁰ Završetkom gradnje istočne tribine projektanti su smatrali da je sportsko zdanje dovršeno i da je ... upravo prozračnost koja se postize tangentnim tribinama umjesto uobičajenih elipsastih kotlova jedna od kvaliteta ovog modernog stadiona.

Projekt proširenja stadiona u Maksimiru, 1958.

Project of extending Maksimir Stadium, 1958

Upravni odbor NK Dinamo u jesen 1958. godine, bez dogovora s projektantima maksimirskega stadiona, planira dograditi istočnu i južnu tribinu kako bi ih spojio s već izgrađenom sjevernom. Prema idejnom projektu, ...istočno i južno stajanje bilo bi izgrađeno kao sjeverno, tako da bi se dobila pravilna i za oko ugodna cjelina. Kapacitet gledališta od sadašnjih 35 000 povećao bi se na 75 000 mjesta.⁴¹ Te bi planirane tribine u potpunosti zatvorile arenu i pretvorile stadion u ono što su arhitekti od početka izbjegavali: zatvoreno, izolirano sportsko borilište, bez doticaja sa svojim okolišem!

Ovi su planovi izazvali velik otpor projektanata. Arhitekt Turina rezignirano piše: *Permanentna se borba vodila oko pitanja zatvorene ili otvorene arene, pri čemu otvorena nije kod investitora nikada imala ozbiljnije zagovornike, jer prostor na zalost nije prodro u svijest ljudi kao faktor od primarnog interesa, iako ga svak spontano osjeća na svakom mjestu. Prostor tek naknadno osvaja svojim prisustvom, samo - borbom treba do njega doći. To je ona borba o kojoj sam ranije govorio. Ona je predstavljala i sada predstavlja našu najtežu dionicu.*⁴²

Dogradnje maksimirskega stadiona do 1970. godine

Additions to Maksimir Stadium before 1970

Južnu tribinu, po projektu arhitekta Bozidara Tušeka, gradilo je Građevno poduzeće Tempo 1964.-1969. godine. Kapacitet joj je oko 5 000 sjedećih mjesta i gotovo još toliko stajanih mjesta na nasipu južnoga stajanja. Iznad nje

je električni semafor veličine 19 x 6 m, a ispod je izgrađena zgrada, u prizemlju koje su uređene svlačionice, sanitarije, administrativne prostorije, ambulanta, rekreacijski centar s bazenima, sauna, velika gimnastička dvorana i nova telefonska centrala. Na prvome su katu svlačionice za atletičare i ostale momčadi nogometnoga kluba te malen hotel za 22 osobe, s kuhinjom i blagovaonicom. Iz te zgrade vodi tunel za izlaz igrača na nogometni teren.

Nakon izgradnje sve četiri tribine, kapacitet stadiona iznosio je:

zapadna tribina	6 709 mjesta
zapadno sjedenje	2 788 mjesta
istočna tribina	12 052 mjesta
istočno stajanje	18 000 mjesta
južna tribina	5 060 mjesta
južno stajanje	4 000 mjesta
sjeverna tribina	16 000 mjesta
Ukupno:	64 609 mjesta

Atleška lesnata staza rekonstruirana je 1970. godine u tartan-stazu, jednu od prvih u Europi. Na atletskim borilištima stadiona u Maksimiru postignuta su tri svjetska rekorda: sva su tri postigle atletičarke, i to u trčanju na 800 metara (1955.), skoku u vis (1972.) i bacanju koplja (1981.).⁴³

Prvobitni je Turinin i Neidhardtov projekt - ukĺapanjem u postojećem, izvanredno osjetljivu situaciju, otvaranjem izvanredne vizure na maksimirsku šumu i Medvednicu u daljini te, posebno, visokom razinom oblikovanja detalja (posebno konstrukcija zapadne tribine) i cjeline - iznimno djelo sportske arhitekture. Izgradnjom južne tribine, stadion u Maksimi-

SL. 11. Dogradnja stadiona u Maksimiru, projekt, 1958.
Fig 11 Addition to Maksimir Stadium, project, 1958

40 Domljan, 1969: 63.

41 *** 1958: 1.

42 Turina, 1962: 23.

43 Babović, 1999: 9.

ru gubi svoj otvoreni, pejzazni karakter, kakav su od početka zamisljali njegovi projektanti, i postaje sportsko borilište bez većega doticaja s okolišem: *Postavljanje južne tribine izazvalo (bi) zatvaranje stadiona s insolirane strane, prekinulo kontinuitet s terenima na jugu, koji spontano nastaju, i iznad svega - urbanistički i vizualno - još jače sabilo arenu uz prometnu Maksimirsku cestu.*⁴⁴

SPORTSKI SKLOP S OTVORENIM BAZENOM NA SVETICAMA, 1965.

SPORTS COMPLEX WITH OUTDOOR SWIMMING-POOL ON SVETICE, 1965

Zapadno od Dinamova stadiona, na mjestu gdje su arhitekti Turina i Neidhardt svojim projektom iz 1953. predvidjeli sportski park, izgrađen je 1965. sportski sklop s otvorenim kupalištem prema projektu arhitekta Franje Bahovca.⁴⁵

Glavni je ulaz prema otvorenim sportskim terenima na zapadnoj strani sklopa. Travnato nogometno igralište, koje se nalazi na mjestu sletišta Sokolskoga stadiona iz 1934. godine, orijentirano je u smjeru sjever-jug i okruženo osmostaznom 400-metarskom atletskom stazom te bacalistima koplja i kugle. S njegove je zapadne strane betonska tribina s tri reda klupa. Igralište je uređeno na bivšem sletskom vježbalistu. Niz teniskih igrališta prostire se uz Maksimirsku cestu i Ulicu Svetice, dok je na jugozapadnome dijelu parka središnji teniski stadion, izveden ispod razine okolnoga, inače posve ravnoga terena, pa ga sa sve četiri strane okružuju zemljane kosine predviđene za tribine koje nisu nikada izgrađene. Uz Ulicu Svetice na jugu uređena su igrališta za košarku, odbojku i rukomet, te zid za tenis. Projektom je tu predviđena i zatvorena sportska dvorana, ali ona nije izvedena. Naknadno je u jugoistoenom dijelu sklopa izgrađen restoran s terasom uokolo i malo dječje igralište.

Otvoreno kupalište - sa svlaeionicama, 50-metarskim bazenom, bazenom za neplivače i praakalištem za djecu - zauzima istoèni dio površine sportskoga parka, a prilazi mu se sa sjeverne strane, iz Maksimirske ulice. Kupalište se koristi nezavisno od ostaloga dijela sportskoga sklopa.

Bazenski prostor s tri bazena i sunèalištem zauzima oko 7200 m², a vodena površina iznosi 1800 m². Olimpijski je bazen dimenzija 50 x 25 m, dubine 1,80 do 3,60 m, s deset natjecateljskih staza. Tribine, koje Bahovec smjesta zapadno od njega, nisu izvedene. Bazen za neplivače veličine je 25 x 16 m, dubine 0,80 do 1,40 m, s ulazom izvedenim preko nekoliko stuba koje izlaze izvan njegove pravokutne površine. Praakalište za djecu, smješteno na sjevernome kraju bazenskoga pro-

stora, nepravilna je oblika, dubine 30 do 60 cm, a površine oko 150 m². Sunèalište je poploèeno betonskim ploèama. Bazenske su školjke armiranobetonske s cementnom glazurom kao završnim slojem.

Svlaeionice su izvedene kao jednostavno organizirana, otvorena, prizemna montažna zgrada, vrlo izdužena pravokutnoga tlocrta i lagane, prozraène konstrukcije. S obzirom na to da je plivalište namijenjeno korištenju samo tijekom ljetnih mjeseci, nije bilo potrebno izgraditi svlaeionice kao zatvorenu zgradu. Stoga Bahovec projektira laganu, otvorenu, nisku zgradu koja se gotovo neprimjetno stopila s okolinom. Nosiva konstrukcija svlaeionica sastoji se od 20 parova èeliènih okvira, s time da je središnji par podvostruèen zbog nužnog dilataranja tako dugaèke zgrade. Stupovi nose rešetkaste èeliène nosaèe, preko kojih idu sekundarni nosaèi za nosenje pokrova od prozirnih valovitih ploèa. Vanjski su stupovi visi od središnjih pa je presjek V-oblika, s uzdužno položenim zlijebom za odvodnju vode u sredini. Zgrada je s prednje strane, prema bazenskom prostoru, otvorena, s vidljivim èeliènim zategama u predzadnjim poljima obje dilatacije. Kabine za presvlaèenje su montažne, od èeliènih nosivih stupova i sa stijenama od salonita. Istoèno je proèelje zatvoreno, samo s prozorima po cijeloj svojoj duljini.

44 Turina, 1954: 3.

45 Štulhofer, 1991: 111-116.

Literatura

Bibliography

1. Babovič, M. (1999.), *Tri svjetska rekorda staze u Maksimiru*, „Olimp”, 1 (1): 9., Zagreb
2. Bučar, F. (1938.), *Sportovi i igre u starom Zagrebu u prošlom stoljeću*, „Zagreb - Revija Društva Zagrebačana”, 6 (8): 264.-271.; (9): 315.-320.; (10): 338.-342., Zagreb
3. Bučar, F. (1941.), *Stari zagrebački sportski portreti*, „Zagreb - Revija Društva Zagrebačana”, 9 (8-9): 203.-210.; 9 (10-11): 238.-245.; (1942.), 10 (7): 181.-188., Zagreb
4. Bučar, F. (1944.), *O prošlosti Maksimira*, „Zagreb - Revija Društva Zagrebačana”, 12 (7-12): 206.-223., Zagreb
5. Bunić, B. (1972.), *Kovačičeva nagrada za životno djelo arhitektu Franji Bahovcu*, „Āovjek i prostor”, 19 (8 /233): 12.-13., Zagreb
6. Butkovič, K. (1998.), *Stadion Maksimir - prema standardima UEFA-e*, „Komunalni vjesnik”, 13 (178), 27. II.: 8.-9., Zagreb
7. Cuvaj, B. (1982.), *Hrvatski akademski sportski klub (HASK) 1914.-1924.*, „Povijest sporta”, 13 (53): 282.-306., Zagreb
8. Domljan, Ź. (1969.), *Arhitekt Vladimir Turina 1913.-1968.*, „Źivot umjetnosti”, 4 (9): 59.-71., Zagreb
9. Frntić, F. (1971.), *25 godina djelovanja Nogometnog kluba 'Dinamo' Zagreb*, „Povijest sporta”, 2 (5): 447.-449., Zagreb
10. Frntić, F. (1976.), *Prvi sportski objekti fizičke kulture u gradu Zagrebu*, „Povijest sporta”, 7 (27): 2405., Zagreb
11. Frntić, F. (1992.), *FIFA i Hrvatski nogometni savez prije pola stoljeća (3)*, „Povijest sporta”, 23 (93): 35.-40., Zagreb
12. Frntić, F. (1993.a), *Stoljeće nogometa i tenisa*, „Veeernji list”, 37 (10725), 5.VII.: 23., Zagreb
13. Frntić, F. (1993.b), *Pokretači Miskić i Würth*, „Veeernji list”, 37 (10846), 4.XI.: 33., Zagreb
14. Gostl, I. (1994.), *Zagrebački perivoji i promenade*, Školska knjiga, Zagreb
15. Hermann, G. (1898.), *Trkaliste na drvenoj konstrukciji*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 5 (4), 1.IV.: 29.-30., Zagreb
16. Ivaniš, K. (1989.), *Početci izgradnje građevina za sport i rekreaciju u Zagrebu*, „Povijest sporta”, 20 (80): 197.-201., Zagreb
17. Ivaniš, K. (1992.), *Športske dvorane i stadioni*, Tehnička enciklopedija LZ, 13: 507.-519., Zagreb
18. Jajčević, Z., Nebesny, T., Sršen, J. (1987.), *Sportska publicistika u Hrvatskoj*, Knjiznice grada Zagreba, Zagreb
19. Jajčević, Z. (1987.), *Dvije stotine godina sporta u Zagrebu (1786.-1986.)*, „Povijest sporta”, 18 (72): 143.-158., Zagreb
20. Kramer, F. (1972.), *Prvo razdoblje igranja tenisa u Zagrebu*, „Povijest sporta”, 3 (9): 814.-821., Zagreb
21. Kramer, F. (1973.), *Desetljeća naseg tenisa*, Tehnički savez Hrvatske, Zagreb
22. Kramer, F. (1989.), *Iz povijesti Hrvatskog akademskog sportskog kluba - HASK-a*, „Povijest sporta”, 20 (80): 292.-303., Zagreb
23. Kramer, F. (1997.), *Hrvatski tenis*, Hrvatski teniski savez, Zagreb
24. Leiner, V., Kolveshi, Ź. (2001.), *Tragom davnih zagrebačkih igralista*, Muzej grada Zagreba, Zagreb
25. Marusevski, O., Jurković, S. (1992.), *Maksimir*, Školska knjiga, Zagreb
26. Mutnjaković, A. (1969.), *Istina jednog stadiona*, „Āovjek i prostor”, 16 (190): 8.-11., Zagreb
27. P.C. (1953.), *Projektira se Sportski park u Zagrebu*, „Narodni list”, 9 (2545), 28.VIII.: 1., Zagreb
28. Premerl, T. (1980.), *Arhitekt Franjo Bahovec*, „Āovjek i prostor”, 23 (9 /330): 12.-13., Zagreb
29. Premerl, T. (1996.), *Franjo Bahovec (1906.-1996.): Humane, tehničke i estetske vrijednosti moderne*, „Āovjek i prostor”, 43 (6-8 /505-507): 62, Zagreb
30. Štulhofer, A. (1991.), *Sportski objekti arhitekta Franje Bahovca*, magistarski rad, Arhitektonski fakultet, Zagreb
31. Štulhofer, A. (1992.), *Neki sportski objekti u Zagrebu*, „Povijest sporta”, 23 (94): 31.-37., Zagreb
32. Štulhofer, A. (1994.a), *Sportski objekti arhitekta Franje Bahovca*, „Prostor”, 2 (1-2): 153.-170., Zagreb
33. Štulhofer, A. (1994.b), *Iz bastine zagrebačke sportske arhitekture: Maksimir - Svetice*, „Povijest sporta”, 25 (101): 16.-21., Zagreb
34. Štulhofer, A. (1994.c), *Iz bastine zagrebačke sportske arhitekture*, „Povijest sporta”, 25 (102): 20.-25., Zagreb
35. Štulhofer, A. (1995.), *Prilog istraživanju povijesti izgradnje sportsko-rekreacijskih objekata u Zagrebu - Kronologija izgradnje od 1808. do 1975. godine*, „Prostor”, 3 (1 /9): 55.-72., Zagreb
36. Štulhofer, A. (2002.), *Geneza četiri odabrane sportsko-rekreacijske lokacije u Zagrebu*, disertacija, Arhitektonski fakultet, Zagreb
37. Turina, V., Neidhardt, F. (1947./48.), *Stadion F.D. Akademikar, Zagreb*, „Arhitektura”, 1-2 (4-6): 33.-35., Zagreb
38. Turina, V., Boltar, D., Neidhardt, F. (1948.), *Sport Building in Yugoslavia 1946.-1948.*, Zagreb
39. Turina, V. (1949.), *Ideas and Proposals for a New Sporting Architecture - Arhitektura suvremenog sporta - studije*, Zagreb
40. Turina, V. (1954.), *Kako smo gradili stadion Dinamo*, „Āovjek i prostor”, 1 (10): 3., Zagreb
41. Turina, V., Neidhardt, F. (1955.), *Zagreb - Stadion u Maksimiru*, „Arhitektura”, 9 (3-4): 52.-56., Zagreb
42. Turina, V. (1959.), *Devalvacija vrijednosti*, „Āovjek i prostor”, 6 (83): 2., Zagreb
43. Turina, V. (1962.), *Stadion Dinamo u Zagrebu - Maksimir*, „Arhitektura urbanizam”, 3 (15): 22.-26., Beograd
44. *** (1894.), *Novo trkaliste*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 1 (2), 15.XI.: 12.-13., Zagreb
45. *** (1896.), *Trkaliste 'I. hrvatskog društva biciklista' u Zagrebu*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 3 (11), 15.VI.: 81.-82.; 3 (12), 1.VII.: 89.-90.; 3 (13), 15.VII.: 99.-100., Zagreb
46. *** (1897.a), *Novo trkaliste u Maksimiru*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 4 (8), 1.VI.: 60.-62., Zagreb
47. *** (1897.b), *Proslava desetgodisnjice hrv. kluba biciklista Sokol*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 4 (15), 15.IX.: 114.-116., Zagreb
48. *** (1897.c), *Svečano otvorenje trkalista Hrv. kluba biciklista 'Sokol' u Maksimiru*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 4 (9), 15.VI.: 68.-69., Zagreb
49. *** (1897.d), *Zapisnik redovite XI glavne godišnje skupštine I. H.K.B. u Zagrebu održavane dne 21. prosinca 1896.*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 4 (2), 1.II.: 12., Zagreb
50. *** (1898.), *Izvjestje glavne skupštine hrv. kluba biciklista 'Sokol' u Zagrebu (12.II.1898.)*, „Sport - Glasilo za sve sportske struke”, 5 (3), 1.III.: 19.-22., Zagreb
51. *** (1923.), *Dvadeset godina rada Hrvatskog akademskog sportskog kluba 1903.-1923.*, Zagreb
52. *** (1934.a), *Sokolski slet 1874. - Zagreb - 1934.*, mjesečnik Sokolske zupe, 8
53. *** (1934.b), *Sokolski slet 1874. - Zagreb - 1934.* (ur. H. Macanovič), Zagreb
54. *** (1936.), *Lakoatletski dvoboj Zagreb-Bee*, „Svijet”, 11 (1, knj. 22), 4.VII.: 9., Zagreb
55. *** (1938.), *HASK 1903.-1938.* (izvještaj o radu), Zagreb
56. *** (1940.), *Izgradnja naseg novog igralista*, „HASK”, 1 (5): 2.-3., Zagreb
57. *** (1947.), *U Maksimiru se gradi stadion za 35000 gledalaca*, „Narodni list”, 3 (523), 14.II.: 4., Zagreb
58. *** (1953.a), *Močvarno tlo predstavlja poteškoću da se stadion Dinamo preuredi*, „Vjesnik”, 14 (2626), 13.VIII.: 8., Zagreb
59. *** (1953.b), *Projekt sportskog parka*, „Vjesnik”, 14 (2638), 27.VIII.: 7., Zagreb
60. *** (1953.c), *Projektant o gradnji stadiona*, „Borba”, 18, 17.XI., Zagreb
61. *** (1953.d), *U punom jeku*, „Narodni list”, 9 (2507), 14.VII.: 8., Zagreb
62. *** (1956.), *Stade de Zagreb, Yougoslavie*, „L'architecture d'aujourd'hui”, 27 (64): 14.-15., Francuska
63. *** (1958.), *Budući izgled stadiona*, „Dinamo” (glasilo), 7 (59): 1., Zagreb

Izvori

Sources

64. *** (1975.a), *Dinamo, Zagreb, 1945.-1975.* (monografija), Zagreb
65. *** (1975.b), *Enciklopedija fizičke kulture 1*, JLZ, Zagreb
66. *** (1977.), *Enciklopedija fizičke kulture 2*, JLZ, Zagreb
67. *** (1985.), *Dinamo 1945.-1985.* (monografija), Zagreb
68. *** (2000.), *Sveučilište u Zagrebu - Arhitektonski fakultet 1919./1920.-1999./2000. - osamdeset godina izobrazbe arhitekata u Hrvatskoj*, (ur. M. Obad Šaitaroci), Arhitektonski fakultet, Zagreb

Izvori ilustracija

Sources of illustrations

- SI. 1. Štulhofer, 2002.
- SI. 2. Muzej grada Zagreba, planoteka (prečtala Olga Brana, stud. arh.)
- SI. 3. Muzej grada Zagreba, planoteka (prečtala Olga Brana, stud. arh.)
- SI. 4. Muzej grada Zagreba, planoteka (prečtala Olga Brana, stud. arh.)
- SI. 5. Muzej grada Zagreba, planoteka
- SI. 6. Muzej grada Zagreba, planoteka
- SI. 7. *** 1897.a: 61.
- SI. 8. Državni arhiv u Zagrebu, zbirka građevne dokumentacije
- SI. 9. *** 1934.a: 85., 96., 97.
- SI. 10. Turina, 1959: 2.; obiteljska zbirka prof. dr. sc. Velimira Neidhardta; *** 2000: 224.
- SI. 11. Turina, 1962: 24; Turina, Neidhardt, 1947/48: 34.
- SI. 12. *** 1958: 1.

Arhivski izvori

Archive sources

- Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kačićeva 26:
 - Atlas arhitekture Republike Hrvatske - XX. i XXI. vijek, znanstvenoistraživački projekt
 - Studijski arhiv
- Državni arhiv u Zagrebu, (DAZ), Opatička ulica 29, Zagreb
- Hrvatski državni arhiv, (HDA) Trg Marka Marulića 21, Zagreb
- Hrvatski sportski muzej, Ilica 13, Zagreb
- Knjižnice grada Zagreba, Starčevićev trg 6, Zagreb
- Muzej grada Zagreba, (MGZ), Opatička 20, Zagreb
- Muzej za umjetnost i obrt, Trg maršala Tita 10, Zagreb
- Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Hrvatske bratske zajednice bb, Zagreb

Sazetak

Summary

Zagreb Sports Grounds in Maksimir and Svetice before 1965

Zagreb's sports and recreational grounds in Maksimir Park and on Svetice Field developed during the entire twentieth century as sports facilities and playing-grounds were constructed and added to, mostly according to individual projects by architects without an overall development plan. The great diversity of sports and recreational activities that still take place in the Maksimir area, and the many ideas that were never realised, some of them perhaps unrealistic, strongly mark this part of Zagreb. Although sports began in Maksimir Park in the mid-19th century, when the lakes began to be used for recreational bathing in summer and skating in winter, the first major sports structure was built in 1897 when the third Zagreb velodrome was built on Svetice Meadow, in extension of the main Maksimir avenue.

The Croatian Academic Sports Club (HAŠK) obtained some land by chance from the earlier owners, the church, and in 1912 built its sports grounds with

wooden stands on the site of today's track-and-field stadium in Maksimir. By the Second World War, as various sports facilities were added, this had grown into one of the most popular sports and recreational areas in Zagreb. A large number of projects were made between 1923 and 1940 for a large HAŠK sports complex on the part of Maksimir Park along Bukovačka Road. For a short time, in 1931-35, there was a golf course in part of Maksimir Park. A large rally ground with wooden stands was built on Svetice for the jubilee Sokol rally in 1934, designed by architect A. Dryak.

In 1946 architect Vladimir Turina made the first project for turning the complete Svetice Meadow into a sports and recreational complex with a sports campus and a large elliptical stadium with a football field. However, a considerably smaller stadium was built on a small part of the meadow along Maksimirska Road. Croatian sports architects received world recognition at the Olympic Games in London

in 1948, when architects Vladimir Turina and Franjo Neidhardt and constructor Eugen Erlich, the designers of the Maksimir Stadium, were awarded an honorary diploma and an Olympic medal.

Architect Franjo Bahovac designed the Svetice Sports and Recreation Centre with an outdoor swimming pool on the nearby large pre-war Sokol rally grounds in 1965.

Research included discovering, gathering, selecting and studying material from Zagreb archives, the research project *Architectural Atlas of the Republic of Croatia* of the Faculty of Architecture, University of Zagreb, the Croatian Sports Museum and other relevant institutions, looking through daily and professional publications, and field work, wherever this is still possible. During research the first project by architect Turina for a stadium in Maksimir from 1946 was found, which is a contribution to the overall study of sports architecture in Zagreb.

ARIANA ŠTULHOFER

Biografija

Biography

Dr. sc. ARIANA ŠTULHOFER, dipl. ing. arh., asistentica je kolegija *Arhitektonske konstrukcije i fizika zgrada I-IV* na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Sudjeluje u radu znanstvenoistraživačkog projekta *Atlas arhitekture Republike Hrvatske - XX. i XXI. vijek*, istražujući ponajprije arhitekturu sportskih građevina u Zagrebu. Kao koautorica objavila je monografije radova nekoliko hrvatskih arhitekata. Autorica je osam znanstvenih i stručnih radova objavljenih u časopisima „Prostor“, „Povijest sporta“ i „Graditelj“ te koautorica knjige *Crtanje arhitektonskih nacrti - pribor i osnove*.

Diplomirala je 1982. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirala je 1991. godine s radom *Sportski objekti arhitekta Franje Bahovca*, te doktorirala 2002. godine s disertacijom *Geneza četiri odabrane sportsko-rekreacijske lokacije u Zagrebu*

ARIANA ŠTULHOFER, Dipl. Eng. Arch., Ph. D., is assistant in the courses *Architectural Structures and Physics of Buildings I-IV* at the Faculty of Architecture, University of Zagreb. She participated in the *Architectural Atlas of the Republic of Croatia - 20th and 21st c.*, for which she primarily researched the architecture of sports buildings in Zagreb. She has co-authored monographs about many Croatian architects. She is the author of eight scientific and professional papers, and co-author of the book *Drawing Architectural Designs - Basics and Equipment*.

She graduated from the Faculty of Architecture in Zagreb in 1982 and received her M. Sc. in 1991 with the thesis *Sports Structures by Architect Franjo Bahovac*. She received her Ph. D. in 2002 with the thesis *Genesis of Four Selected Sports-Recreation Localities in Zagreb*.